

Waarom vrijheid van godsdienst uit de grondwet kan

PAUL DE BEER

Wie had tien jaar geleden kunnen vermoeden dat we ons anno 2007 druk zouden maken over het dragen van een hoofddoekje, het geven van een hand, een verbod op de Koran en een plaats voor het creationisme in biologielessen? Na jaren van afwezigheid is het geloof weer helemaal terug op de politieke agenda.

Sommigen beschouwen het zelfs als de meest prangende kwestie waarover de politiek een oordeel moet vellen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vond het onderwerp belangrijk genoeg om er de afgelopen jaren diverse rapporten en verkenningen aan te wijden (zoals *Geloven in het publieke domein* en *Dynamiek in islamitisch activisme*). De Wiardi Beckman Stichting organiseerde vorig jaar een conferentie over het thema geloof en politiek, waarvan in s&D 2006/7-8 verslag werd gedaan.

18 In de massamedia bestoken fervente aanhangers van een strikte scheiding van kerk en staat en degenen die voor het geloof meer ruimte in het publieke domein bepleiten, elkaar over en weer met scherpe verwijten. De eerste groep — door hun tegenstanders wel als verlichtingsfundamentalisten aangeduid — wil een verbod op het dragen van hoofddoekjes in publieke functies, een algeheel verbod op het dragen van de boerka en geen overheidssubsidies

voor imamopleidingen. Sommigen onder hen pleiten voor het afschaffen van het bijzonder onderwijs of willen zelfs de Koran verbieden. De tweede groep vindt dat de overheid religies voorzover nodig moet ondersteunen vanwege de belangrijke rol die zij in de samenleving vervullen. Zij willen religieuze symbolen juist niet verbannen uit publieke functies of het publieke domein en vinden dat de overheid faciliteiten moet bieden voor het opleiden van geestelijk voorgangers en voor het bouwen van gebedshuizen (kerken, moskeeën).

Ondanks de heftigheid van de strijd tussen beide groepen, ondanks het feit dat zij op vrijwel alle punten lijnrecht tegenover elkaar staan, zijn zij het in één opzicht roerend met elkaar eens: beide vinden dat de overheid partij moet kiezen in hun strijd. Die strijd gaat er immers om dat de overheid ofwel de ruimte voor gelovigen om zich in de publieke ruimte (en zeker in staatsaangelegenheden) te manifesteren strikt beperkt — naar het Franse voorbeeld van de *laïcité* — ofwel dat de overheid die ruimte juist vergroot.

In dit artikel betoog ik dat *beide* benaderingen de overheid dwingen een oordeel te vormen over het geloof. Dit brengt de scheiding van kerk en staat in gevaar en moet daarom worden afgevoerd. De overheid zou zich juist volstrekt niet met het geloof moeten bemoeien door zich er simpelweg niet over uit te laten.

Over de auteur Paul de Beer is redacteur van s&D

Noten zie pagina 24

RELIGIE IS ONDEFINIEERBAAR

Als de overheid een duidelijke positie tegenover het geloof wil innemen, zoals beide tegenpolen in het debat dus bepleiten, dan dient zij een helder beeld te hebben van wat een godsdienst of religie is en waar deze voor staat. Dat is zo evident dat vrijwel niemand erbij stilstaat. We hebben het voortdurend over de islam, het christendom en het jodendom alsof het zonneklaar is wat we ermee bedoelen. Weliswaar is er voortdurend discussie over wat de ware aard van de islam is, maar zo'n discussie is alleen zinvol als er zoiets als een 'ware islam' bestaat. Feitelijk is het echter allerm minst helder wat een geloof is en vooral waar een geloof voor staat. Waarom beschouwen we christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme als godsdiensten, maar astrologie, new age, geloof in kabouters en

Een discussie over de ware aard van de islam is alleen zinvol als er zoiets als een 'ware islam' bestaat

de satanskerk niet? En hoe zit het met scientology, winti en holisme? Op grond waarvan kun je eigenlijk bepalen of iets een godsdienst is? Dat de gelovigen zelf geen moment aan hun geloof twijfelen is daarvoor in ieder geval onvoldoende bewijs, want dat geldt niet minder voor een overtuigd astroloog.

In het algemeen kunnen gelovigen hun geloof aan drie bronnen ontleen, namelijk (1) persoonlijke openbaring, (2) de interpretatie van een heilig boek, en (3) de navolging van een leermeester of profeet. Geen van deze criteria leent zich voor wetenschappelijke toetsing. Een persoonlijke openbaring is per definitie niet te toetsen, een heilig boek is alleen heilig voor degenen die het als de grondslag van hun geloof beschouwen (waarmee we in een cirkelredenering belanden) en een leermeester of profeet ontleent zijn gezag hetzij aan datzelfde heilige

boek, hetzij aan het geloof van zijn volgelingen. Kortom, elk van deze bronnen van geloof ontleent zijn overtuigingskracht aan de twee andere, maar tezamen berusten zij op niets.

Daarmee verschilt religieuze kennis wezenlijk van wetenschappelijke kennis, die immers bij uitstek openstaat voor wetenschappelijke toetsing en kritiek (al houden niet alle wetenschappers zich daar altijd aan). Om een positie te kunnen innemen tegenover het geloof moet de overheid zich dus baseren op uitgangspunten die zich principieel niet lenen voor objectieve toetsing.

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de overheid gewoon kan uitgaan van de bestaande consensus in de samenleving. Weinigen zullen in twijfel trekken dat christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme religies zijn, terwijl bijna niemand dit vindt van astrologie en het geloof in kabouters. Een dergelijke benadering is niet erg bevredigend, omdat een geloof met weinig aanhangers dan veel minder kans heeft om door de overheid erkend te worden dan een wijdverbreid geloof. Dat staat op gespannen voet met het uitgangspunt dat de overheid alle godsdiensten op dezelfde manier tegemoet moet treden — een stelling die iedereen, met uitzondering van islambestrijders als Geert Wilders, lijkt te onderschrijven.

OP GLAD IJS

Belangrijker is echter dat het beroep op consensus tekortschiet als de overheid ook een opvatting moet hebben over wat religies voorschrijven. En dat is onvermijdelijk om de (gelijke) behandeling van religies materiële betekenis te geven. Als de overheid positie kiest ten aanzien van een geloof, geeft ze per definitie een interpretatie aan dat geloof.

De discussie over het hoofddoekje is hiervan een goede illustratie. Hier staan twee opvattingen lijnrecht tegenover elkaar. Sommigen willen het dragen van een hoofddoek in alle functies toegestaan vanwege de vrijheid van godsdienst. Anderen stellen juist dat vrouwen

in een publieke functie, zoals ambtenaren, geen hoofddoek mogen dragen omdat dit strijdig is met de scheiding van kerk en staat. Beide partijen beschouwen de hoofddoek primair als religieus symbool. De eerste beroept zich erop dat het dragen van een hoofddoek voor islamitische vrouwen een religieuze plicht is. De laatste ziet de hoofddoek als een (ongewenste) uiting van een islamitische geloofsovertuiging. Dat de islam vrouwen voorschrijft om een hoofddoek te dragen is echter allerm minst een uitgemaakte zaak. Veel gelovige moslima's dragen immers geen hoofddoek en geven daarmee aan dit niet als een (zwaarwegende) religieuze plicht te beschouwen. En niet iedereen die een hoofddoek draagt doet dit vanwege de religieuze betekenis ervan (publiciste Naema Tahir sprak eens van een 'duizenddingendoekje').

Staat de overheid het dragen van een hoofddoek in een publieke functie toe vanwege de godsdienstvrijheid, dan kiest zij partij voor degenen die stellen dat de islam de hoofddoek voorschrijft. Maar ook als de overheid het dragen van een hoofddoek voor ambtenaren verbiedt vanwege de scheiding van kerk en staat, geeft zij een eigen interpretatie aan de islam door het hoofddoekje als een religieus symbool te beschouwen. Daarbij doet zich de paradoxale situatie voor dat de overheid zich juist *vanwege* de strikte scheiding van kerk en staat

overheid dan af op de overtuiging van de moslima in kwestie. De consequentie hiervan is dat ieder individu zelf bepaalt of bepaalde kleding en versierselen een religieuze betekenis hebben. Welke absurde consequenties dit kan hebben bleek begin dit jaar toen een man een identiteitsbewijs verkreeg waarop hij als clown was geportretteerd, omdat hij claimde dat dat zijn levensovertuiging was.¹ Als de overheid afgaat op de persoonlijke overtuiging van de gelovige, dan kan zij in feite geen enkel beroep op de vrijheid van geloof (of levensovertuiging) afwijzen. Een hoofddoekje verschilt dan in niets van een kruisje of een sterrenbeeld. En omgekeerd, als het ambtenaren zou worden verboden een religieus symbool als een hoofddoek te dragen, zouden individuele ambtenaren zich kunnen verweren met het argument dat zij hun hoofddoek *niet* vanwege hun geloof dragen. Kortom, dit zou tot volstrekte willekeur leiden.

In de huidige praktijk ontloopt de overheid dit probleem vaak door de interpretatie aan de rechter over te laten. Een berucht voorbeeld hiervan is de rechterlijke uitspraak over de uitlatingen van de Rotterdamse imam El Moumni in 2001 dat homoseksualiteit een ziekte is die schadelijk is voor de samenleving. De rechter sprak El Moumni vrij van discriminatie op grond van de vrijheid van godsdienst. In zijn overweging stelde het hof dat de 'uitlatingen zijn aan te merken als een weergave van een in de islamitische godsdienst verankerde geloofsopvatting van verdachte. Gezien de in de grondwet en internationale verdragen verankerde vrijheid van godsdienst stond het verdachte vrij zijn op zijn geloofsovertuiging stoelende opvattingen omtrent homoseksualiteit uit te dragen.'²

Dit oordeel baseerde het hof mede op twee getuige-deskundigen die bevestigden dat El Moumni zijn uitlatingen kon baseren op de Koran. De rechter begaf zich hiermee op glad ijs. Zoals ik al opmerkte kan een beroep op een heilig boek geen enkele aanspraak maken op objectiviteit bij de beoordeling van een geloof. En op grond waarvan zou de rechter — al dan niet

Bronnen van geloof lenen zich niet voor objectieve toetsing

20

gedwongen ziet een eigen oordeel te vormen over wat wel en wat niet tot het islamitisch geloof behoort. Dezelfde redenering geldt *mutatis mutandis* voor het dragen van een keppeltje, een kruisje, een tulband, enzovoort.

Kan de overheid dit dilemma niet ontlopen door zich te beroepen op het oordeel van de gelovige zelf? In plaats van zelf te bepalen of het dragen van een hoofddoek als een islamitisch voorschrift moet worden beschouwd, gaat de

aan de hand van geraadpleegde deskundigen — een concrete interpretatie aan zo'n heilig boek moeten geven?³

BELEID ZONDER GELOOF

Het voorgaande laat feitelijk maar één conclusie toe, namelijk dat de overheid zich dient te onthouden van elke interpretatie van een geloof. Geloofsinterpretaties zijn een puur persoonlijke, individuele zaak, waarin de overheid zich op geen enkele manier dient te mengen. Een logische consequentie hiervan is dat het geloof geen enkele rol dient te spelen in het overheidsbeleid en dus ook niet in de wetgeving. Wat dit concreet zou betekenen kan worden geïllustreerd aan de hand van een aantal actuele kwesties.

Om te beginnen het hoofddoekje. Als het voor de overheid irrelevant is of een hoofddoek een religieus symbool is, kan dit feit ook geen rol spelen bij het toestaan of verbieden van het dragen van een hoofddoek in een publieke functie. Een verbod op het dragen van een hoofddoekje kan dan niet worden gebaseerd op de scheiding van kerk en staat, maar bijvoorbeeld wel op algemeen geldende kledingsvoorschriften voor ambtenaren in een publieksfunctie. Maar die voorschriften zouden dan evengoed betrekking hebben op het dragen van een keppeltje, een naveltruitje of een piercing. Als de overheid het dragen van een hoofddoek wel toestaat, zou dit niet vanwege de vrijheid van godsdienst moeten zijn, maar omdat zij speciale kledingsvoorschriften voor ambtenaren niet nodig of wenselijk acht. Een logische keuze is dan om in die functies waarin ambtenaren nu een uniform dragen om zich duidelijk te onderscheiden als vertegenwoordigers van het wettige gezag (denk aan politieagenten en rechters) een hoofddoek — of enige andere afwijkende kleding — niet toe te staan, maar in andere functies wel.

Voor een boerkaverbod in de openbare ruimte valt veel te zeggen, omdat een boerka het onmogelijk maakt om iemand te herkennen en te identificeren. Wie een dergelijk verbod wil

bestrijden zou zich in ieder geval op andere argumenten moeten beroepen dan dat het om een religieuze uiting gaat. Niettemin oordeelde de Amsterdamse rechtbank op 24 mei 2007 in een zaak tegen de gemeente Diemen dat het dragen van een boerka geen grond kan zijn om een moslima een bijstandsuitkering te weigeren, zelfs als dit de kans op werk vermindert, aangezien 'het kledingstuk (...) voor haar (de bijstandont-

Geloof dient geen enkele rol te spelen in overheidsbeleid en wetgeving

vanger — pdb) een rechtstreekse uitdrukking is van haar godsdienstige overtuiging'.⁴ Ook in dit geval zou het bij de beslissing irrelevant moeten zijn *waarom* iemand een boerka draagt.

Als het om discriminerende uitlatingen gaat, zoals die van El Moumni, maar bijvoorbeeld ook die van toenmalig RPF-Kamerlid Leen van Dijke, die in 1998 homo's met dieven vergeleek, is er geen reden deze met een ander criterium te beoordelen dan de vrijheid van meningsuiting. Het onbevredigende van de rechterlijke uitspraak in de zaak van El Moumni was niet dat deze werd vrijgesproken, maar dat dit gebeurde op grond van de vrijheid van godsdienst in plaats van de vrijheid van meningsuiting. Dat suggereert immers dat een niet-moslim voor dezelfde uitspraak wel veroordeeld zou zijn.

Hoe dient in dit licht het pleidooi te worden beoordeeld van Geert Wilders in *de Volkskrant* van 8 augustus jl. om de Koran te verbieden? Zowel Wilders als zijn criticasters beroepen zich in belangrijke mate op het religieuze karakter van de Koran. Wilders schreef over 'de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische *Mein Kampf*: de Koran'.⁵ In reactie hierop gaf minister Ella Vogelaar als eerste argument waarom het kabinet de Koran niet zal verbieden: 'In Nederland hebben we godsdienstvrijheid'.⁶ Wederom

zou de enige relevante vraag moeten zijn of de Koran — net als de Bijbel en trouwens ook *Mein Kampf* — onder de vrijheid van drukpers valt. Het antwoord daarop kan eigenlijk alleen maar bevestigend zijn. Hoezeer men bepaalde passages in deze boeken ook verafschuwt, als dat een reden zou zijn om ze te verbieden, dan zou er van de vrije pers in Nederland weinig overblijven.

Er is geen enkele reden om een speciale regeling te treffen voor een ‘halalhypothec’

22 Een andere actuele kwestie betreft de vraag of de overheid steun moet verlenen aan het opzetten van een imamopleiding. Voor ‘verlichtings-fundamentalisten’ is dat natuurlijk uitgesloten, omdat het strijdig is met de scheiding van kerk en staat. Anderen zien het daarentegen als een goede mogelijkheid om de gematigde islam in Nederland een steuntje in de rug te geven en te voorkomen dat er radicale imams uit het buitenland (moeten?) komen. Als godsdienst voor de overheid irrelevant is, dient deze vraag echter op geheel andere gronden te worden beantwoord, namelijk op basis van de criteria die ook voor andere (hogere) opleidingen gelden. Bij een hogere beroepsopleiding gaat het er vooral om of er op de arbeidsmarkt behoefte bestaat aan de betreffende beroepskwalificaties en -competenties. Gezien het tekort aan imams lijkt dit zeker het geval te zijn. Voor een academische imamopleiding (zoals de *vu* die wil aanbieden) is echter geen ruimte, omdat het onmogelijk om een *wetenschappelijke* studie kan gaan. Dit geldt overigens niet minder voor bestaande masteropleidingen voor predikant (aan de *vu*) en voor het pastoraat (aan de *UvT*), waarvan het wetenschappelijke karakter evenzeer betwistbaar is.

Een kwestie van geheel andere aard is die van de ‘halalhypothec’. Minister Bos antwoordde op 23 juli jl. op kamervragen dat het ministerie

van Financiën onderzoekt ‘hoe de markt voor islamitisch bankieren in Nederland verder tot ontwikkeling kan worden gebracht’.⁷ Een van de mogelijke belemmeringen voor islamitisch bankieren is dat een zogenoemde halalhypothec geen rentebetaling kent omdat die in strijd zou zijn met de sharia, en dus ook geen hypotheek-renteaftrek. Zou een dergelijke halalhypothec niet dezelfde gunstige fiscale behandeling moeten krijgen als de ‘gewone’ hypotheek? Nee, er is voor de overheid geen enkele reden om een speciale regeling te treffen voor een door religieuze motieven ingegeven hypotheekvorm. Nog afgezien van de hypocrisie om rente wel, maar hypotheekrenteaftrek niet verwerpelijk te vinden, betreft het immers opnieuw een kwestie waarbij de overheid zich een oordeel zou aanmeten over wat de islam voorschrijft. Veel Nederlandse moslims schijnen overigens geen enkel probleem te hebben met het betalen van hypotheekrente.

Bovenstaande voorbeelden zouden het vermoeden kunnen doen rijzen dat mijn betoog alleen consequenties heeft voor de opstelling van de overheid tegenover de islam. Dit is zeker niet het geval. Ik wijs hiervoor op het bestaande verbod op ‘smadelijke godslastering’ (art. 147 WvS), waarbij sprake is van uitlatingen op ‘voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze’. In hetzelfde artikel is sprake van een verbod op het bespotten van een ‘bedienaar van de godsdienst’ en het beschimpen van aan een eredienst gewijde voorwerpen. Voor de overheid zou het volstrekt irrelevant moeten zijn of iemand die bespot wordt of iets dat beschimpt wordt — op zichzelf al een merkwaardig fenomeen — een godsdienstig karakter heeft. Het valt dan ook toe te juichen dat de Tweede Kamer, naar het zich laat aanzien met steun van de PvdA, voornemens is om dit artikel te schrappen.

VRIJHEID VAN GODSDIENST

Wie bovenstaande redenering onderschrijft, ontkomt niet aan de vraag wat nog de rol is van artikel 6 van de grondwet, dat de vrijheid van

godsdienst en levensovertuiging garandeert. Wordt die vrijheid niet al voldoende gewaarborgd door de drie erop volgende artikelen betreffende de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en de vrijheid van vergadering? Als artikel 6 hieraan iets toevoegt, roept dit de vraag op welke rechten burgers op grond van hun godsdienst of hun levensovertuiging hebben die anderen *niet* hebben. Wat hierop ook het antwoord moge zijn — en ik zou eerlijk gezegd geen zinnig antwoord kunnen bedenken — het zou onvermijdelijk strijdig zijn met artikel 1 van de grondwet dat bepaalt dat gelijke gevallen gelijk worden behandeld en dat discriminatie — onder andere op grond van godsdienst! — niet is toegestaan.

Dat in de grondwet godsdienst en levensovertuiging steeds in één adem worden genoemd, lost het probleem overigens niet op. Integendeel, het betekent dat de overheid zich ook nog een oordeel moet vormen over wat

Wat is de toegevoegde waarde van artikel 6? Welke rechten hebben gelovige burgers die anderen niet hebben?

als een levensovertuiging geldt (volgens Van Dale een 'beginsel waarnaar men zijn leven inricht'), waarvoor zij zo mogelijk nog minder houvast heeft dan bij een godsdienst. Want waarom zouden racisme, fascisme, pedofilie, en ga zo maar door, niet alle als levensovertuiging kunnen gelden? Nu kan men tegenwerpen dat deze 'levensovertuigingen' overduidelijk strijdig zijn met andere grondrechten, die niet zomaar terzijde kunnen worden geschoven. Het probleem is evenwel dat ook een beroep op de vrijheid van godsdienst meestal pas wordt gedaan als die vrijheid op gespannen voet staat met andere grondrechten (zoals het verbod op discriminatie).

De toegevoegde waarde van de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing kan hooguit zijn gelegen in de ruimte die zij burgers biedt om zich in bepaalde gevallen te beroepen op gewetensbezwaren. Het belangrijkste voorbeeld daarvan was lange tijd het recht om militaire dienst te weigeren op grond van gewetensbezwaren. Sinds de dienstplicht is afgeschaft spelen gewetensbezwaren in de praktijk nog slechts incidenteel een rol. Gedacht kan nog worden aan de gemoedsbezwaren tegen verzekeringen omdat deze in strijd zouden zijn met 'Gods voorzienigheid'. Op grond hiervan kunnen mensen ontheffing krijgen voor de verplichte sociale verzekeringen (in ruil hiervoor betalen zij dan overigens wel een premieervangende belasting). Het is echter de vraag of een grondwetsartikel over de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing nodig is om het in specifieke situaties mogelijk te maken voor gewetensbezwaarden om een uitzondering te maken op een algemeen geldende regel.

Tot slot, voor de discussie over artikel 23 van de grondwet, de vrijheid van onderwijs, heeft bovenstaande beschouwing geen directe implicaties. Daarin wordt immers niet naar het geloof verwezen als grond om een school op te richten — dat kan even goed om pedagogisch-didactische redenen zijn, denk aan Dalton-, Jenaplan- en Montessorischolen. Wel zou het goed zijn als in de discussie over het handhaven of schrappen van artikel 23 de vrijheid van godsdienst niet te pas en te onpas als argument zou worden aangevoerd.

DE ROL VAN DE PVDA

De Partij van de Arbeid staat al geruime tijd onder druk om duidelijker positie te kiezen in het debat tussen 'verlichtingsfundamentalisten' en 'multiculturalisten' — of welke termen men ook voor beide kampen wil gebruiken. Vaak lijkt er slechts een keuze te zijn tussen twee uitersten: je ondertekent de steunverklaring voor het comité van ex-moslims van Ehsan Jami of anders accepteer je de onderdrukking van afvallige moslims.

Je verbant religieuze symbolen uit het publieke domein of je beschouwt iedere beperking op het dragen van een hoofddoek of boerka als een onaanvaardbare schending van de vrijheid van godsdienst. Sommigen proberen een middenweg te bewandelen: ze pleiten voor (overheids-) steun voor gematigde en liberale moslims en voor het opzetten van een imamopleiding⁸ of ze suggereren dat de islam op den duur zal kunnen gaan behoren tot ons culturele erfgoed (PvdA-minister Ella Vogelaar).

Door dergelijke standpunten in te nemen raken sociaal-democratische politici echter al snel verstrikt in ingewikkelde en onontwarpbare religieuze kwesties. Waarom zou de

PvdA zich moeten uitspreken over het al dan niet joods-christelijk-islamitische karakter van onze beschaving? Waarom zou zij partij moeten kiezen voor de gematigde stromingen binnen de islam? Waarom zou zij een specifieke opvatting moeten hebben over het hoofddoekje? Ik pleit ervoor dat de PvdA principieel weigert zich over deze zaken uit te laten, omdat ze niet tot de verantwoordelijkheid van de politiek behoren. Pas wanneer grondrechten als de vrijheid van meningsuiting of het non-discriminatiebeginsel in het geding komen, is het zaak dat politici van zich laten horen. Dan blijven er nog genoeg lastige kwesties over om het hoofd over te breken.

Noten

- 1 NRC *Handelsblad*, 25 januari 2007.
- 2 Uitspraak van het Gerechtshof 's-Gravenhage (LJN: AF0667), 18 november 2002 (<http://www.rechtspraak.nl>).
- 3 Zie voor een uitvoeriger beschouwing over de rol van de rechtspraak Petra Jonkers, 'Hoe zal de rechter dat oplossen? Lastige kwesties rond godsdienst', in: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein*, WRR-Verkenningen, Amsterdam: Amsterdam University Press, p.473-505.
- 4 Uitspraak van de Rechtbank Amsterdam (LJN: BA6917), 24 mei 2007 (<http://www.rechtspraak.nl>).
- 5 Geert Wilders, 'Genoeg is genoeg: verbied de Koran', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
- 6 Reactie minister Vogelaar op uitspraken Wilders over verbieden Koran, 8 augustus 2007 (<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=32271>).
- 7 Ministerie van Financiën, Antwoorden op Kamervragen islamitisch bankieren, 13 juli 2007 (http://www.minfin.nl/nl/actueel/kamerstukken_en_besluiten,2007/07/FM07-1577.html).
- 8 Zie bijvoorbeeld PvdA-Tweede Kamerlid Jeroen Dijsselbloem, 'Overheid moet liberale moslims steunen', in: *de Volkskrant*, 6 september 2007.